

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۱۰/۱۰

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۷/۰۴/۱۱

محمد مهدی قاجار خسروی^۱، غلامرضا حقیقت نائینی^۲

کیفیت طرح؛ مفاهیم، روش‌های ارزیابی و مدل مفهومی کیفیت طرح‌های توسعه و عمران (جامع) در ایران

چکیده

جایگاه و اهمیت طرح‌ها در برنامه‌ریزی و ارزیابی آنها در جهات مختلف، موضوعی مورد توجه و قلمرویی چالش برانگیز در محافل علمی و حرفه‌ای است. یکی از رویکردهای مورد توجه ارزیابی طرح‌ها، بررسی «کیفیت طرح‌ها» برای پاسخ گفتن به سؤالاتی درباره مطلوبیت آنها در ابعاد مختلف، کاربرد روش‌ها و نظریه‌های برنامه‌ریزی و عوامل مؤثر بر قوت و ضعف آنها نسبت به وضعیت آرمانی است. با این حال در ایران جنبه‌های نظری و کاربردی موضوع به جامعه حرفه‌ای معرفی و تحقیق کاملی در زمینه کیفیت طرح‌های توسعه شهری انجام نشده است. لذا این مطالعه با هدف (۱) معرفی مفاهیم و روش‌های ارزیابی کیفیت طرح‌های توسعه شهری، و (۲) طراحی و ارائه مدل مفهومی ارزیابی کیفیت طرح‌های توسعه و عمران شهری (جامع) در ایران به انجام رسید. جهت دستیابی به اهداف فوق با بهره‌گیری از رویکردهای پژوهشی مروری و تحلیلی، مبانی نظری، روش‌ها و مطالعات مختلف در خصوص موضوع، بررسی و «مدل و روش» مناسب جهت ارزیابی کیفیت طرح‌های توسعه و عمران (جامع) طراحی شد. براساس این مطالعه مدل مفهومی کیفیت طرح‌های جامع در ایران می‌تواند شامل مؤلفه‌های (۱) مبنای واقعی، (۲) تحلیل و استنتاج، (۳) طرح‌ها و برنامه‌ها، (۴) اجرا، (۵) هماهنگی سازمانی، (۶) مشارکت، (۷) سازمان‌دهی و ارائه، (۸) نظارت و ارزیابی، (۹) روش برنامه‌ریزی و (۱۰) توسعه پایدار باشد.

کلیدواژه‌ها: کیفیت طرح، ارزیابی طرح، ارزیابی برنامه‌ریزی، تحلیل محتوا، طرح جامع.

^۱ دکتری شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر، استان تهران، شهر تهران

E-mail: ghajarkhosravi@alumni.art.ac.ir

^۲ دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر، استان تهران، شهر تهران (نویسنده مسئول مکاتبات)

E-mail: haghighat@art.ac.ir

^۳ این مقاله برگرفته از رساله دکتری محمد مهدی قاجار خسروی با عنوان «عوامل مؤثر بر کیفیت طرح‌های جامع شهرهای میانی و بزرگ ایران» است که با راهنمایی دکتر غلامرضا حقیقت نائینی در دانشگاه هنر انجام شده است.

مقدمه

طرح‌های شهری را باید بازخورد اصلی دانش شهرسازی و منتج از الگوی فکری حاکم در جامعه (حرفه‌ای، دانشگاهی و یا سازمانی) دانست. «طرح» همچنان یکی از ابزارهای اولیه برنامه‌ریزان برای تأثیرگذاری بر رشد و توسعه آینده است (دالتون ۱۹۸۹ به نقل از Baer, 1997). جایگاه و اهمیت طرح‌ها در برنامه‌ریزی، همچنان موضوعی داغ، مورد توجه و قلمرویی چالش‌برانگیز در محافل علمی و حرفه‌ای است. از طرفی، طرح‌ها ارزشمند هستند چون می‌توانند تصورات را در مورد آینده به‌طور خلاصه ارائه، توسعه شهری را هدایت و تنظیم کنند و در قالب نشانه‌های ارتباطی در مورد ارزش‌ها و انگیزه‌هایی به‌کار روند که می‌تواند بر طیف وسیعی از شرایط جامعه اثر بگذارند (Neuman, 1998; Kaiser *et al.*, 1995; Baer, 1997; Dalton and Burby 1994; Hopkins, 2001; Berke *et al.*, 2006; Berke & Godschalk, 2009; Hoch, 2009; Lyles & Stevens, 2014). از سوی دیگر، طرح‌ها از چند جهت مورد نقد قرار گرفته‌اند، چراکه نتوانسته‌اند به تعهدشان برای منطقی، جامع و قابل اجرا بودن وفادار بمانند (آلتوسر، ۱۹۶۷؛ فریدمن، ۱۹۹۳، او تول، ۲۰۰۷ به نقل از Lyles & Stevens, 2014). با اینکه دیدگاه‌های مختلفی در مورد نقش طرح‌ها در برنامه‌ریزی وجود دارد، اما نقش محوری طرح‌ها در برنامه‌ریزی پذیرفته شده است (Baer, 1997, 329). همواره این سؤال مطرح است که طرح‌ها تا چه حد نتوانسته‌اند این نقش را ایفا کنند، تأثیرگذار و مؤثر باشند و به اهداف خود برسند؟ از دیگر سو این پرسش وجود دارد که برنامه‌ریزان چگونه و کجا می‌توانند عملکرد خود را مورد ارزیابی و بازبینی قرار دهند؟ مهم‌ترین راه برای پاسخ دادن به سؤالات بالا، ارزیابی طرح‌های توسعه شهری است. مطالعات و بررسی طرح‌ها حکم تحقیق بر روی برنامه‌ریزی را دارد. با این حال به‌رغم مطالعات و تحقیقات گسترده در این زمینه، همچنان کاستی‌های فراوانی به چشم می‌خورد و بیشتر طرح‌ها به‌طور معمول با توجه به استانداردهای علمی و عملی ارزیابی نشده‌اند (Khakee, 2003; Berke & Godschalk, 2009, 227).

برنامه‌ریزان از دهه ۱۹۶۰ و جوه مختلف نظری و عملی ارزیابی طرح‌ها را گسترش داده‌اند (Guyadeen & Seasons, 2016) و از دهه ۱۹۹۰ رویکرد ارزیابی کیفیت طرح‌ها برای پاسخ به سؤالاتی پیرامون مطلوبیت طرح‌ها، روش‌ها و نظریه‌های برنامه‌ریزی در زمینه‌های گوناگون رو به ظهور و گسترش گذاشت و شمار زیادی از نظریات، روش‌ها و تحقیقات در این زمینه توسعه یافت (Lyles & Stevens, 2014). محققان سعی داشتند تا با انتشار نتایج تحقیقات خود وضعیت تهیه طرح‌ها و نقاط قوت و ضعف آنها را نسبت به وضعیت آرمانی و مطلوب، مقایسه و در صورت لزوم نسبت به اصلاح رویه گذشته اقدام نمایند. به نظر آنها ارزیابی مستمر کیفیت طرح‌ها می‌تواند در طول زمان محققان را نسبت به چگونگی و نحوه انعکاس دانش شهرسازی در طرح‌ها یاری رساند (Berke & Godschalk, 2009).

برک و فرنیچ در سال ۱۹۹۴ تقریباً آغازگر این رویکرد بودند و کیفیت طرح‌هایی را در نیویورک و آمریکا اندازه‌گیری کردند. پس از آنها نزدیک به ۵۰ مطالعه بر روی بیش از ۱۷۰۰ طرح محلی، ایالتی و منطقه‌ای و برخی انواع دیگر از طرح‌ها با موضوعات مختلف انجام شده است (Lyles & Stevens, 2009; Berke & Godschalk, 2014). اما در ایران همچنان فرآیند ارزیابی به‌مثابه ابزاری مدیریتی به منظور تحقق اهداف و موفقیت طرح‌های جامع، جایگاه مناسب و لازم را در نظام برنامه‌ریزی نیافته است (قربانی و همکاران، ۱۳۹۳؛ دلیر و همکاران؛ ۱۳۸۹، عزیزی و آراسته، ۱۳۹۰، ۳) و تنها تلاش‌های انگشت‌شماری در جهت شناسایی علمی نقاط قوت و ضعف طرح‌ها و بازخورد آن در نظام برنامه‌ریزی صورت گرفته است (حقیقت نائینی و قاجارخسروی، زیر چاپ). بدین جهت نیاز به توضیح و تبیین مبانی

نظری و روش‌شناسی ارزیابی کیفیت طرح‌ها و مطالعات گسترده‌تر در کشور به‌شدت احساس می‌شود. لذا این مطالعه بر آن است تا با معرفی مفاهیم، تجربیات و روش‌های ارزیابی کیفیت طرح‌ها، مدل مفهومی کیفیت طرح‌های جامع را با توجه به محتوای مورد نیاز طرح‌ها و زمینه برنامه‌ریزی موجود (از جمله فرآیندهای تهیه طرح‌ها، شرح خدمات، سیاست‌ها و اهداف طرح، قوانین و دستورالعمل‌ها، برنامه‌ها و ویژگی‌های کالبدی، فضایی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و غیره) طراحی و ارائه کند. این روش تحلیل و مدل مفهومی می‌تواند به پژوهشگران ارزیابی برای شناسایی بهتر نقاط قوت و ضعف طرح‌ها و بهبود قالب برنامه‌ریزی یاری رساند.

چهارچوب نظری

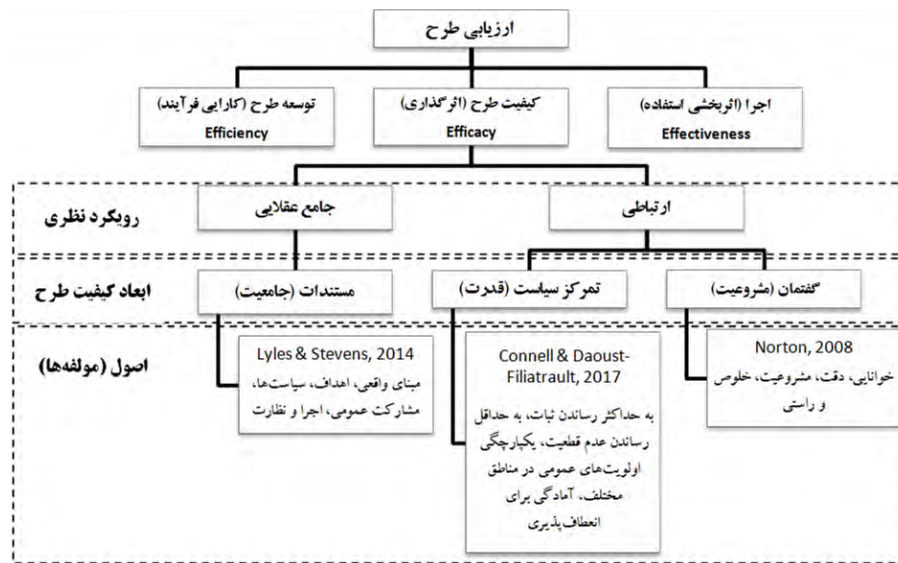
- مفهوم کیفیت طرح

پژوهشگران تلاش کرده‌اند شاخص‌ها و تعاریفی را برای کیفیت در برنامه‌ریزی شهری ارائه دهند و جایگاه آن را در مراحل ارزیابی طرح تعیین کنند. عموماً مدل‌ها و روش‌های ارزیابی برخاسته از جریان‌های فکری و حرفه‌ای بوده‌اند (Connell & Daoust-Filiatrault, 2017; Lyles & Stevens, 2014). به‌طور خلاصه دو فرم کلی ارزیابی در برنامه‌ریزی بیان شده است: (۱) ارزیابی طرح (یعنی ارزیابی کیفیت طرح، ارزیابی اجرای طرح و ارزیابی نتایج طرح) و (۲) ارزیابی برنامه‌ریزی (یعنی ارزیابی فرآیندهای برنامه‌ریزی و عمل برنامه‌ریزی) (Guyadeen & Seasons, 2016, 3). از منظری دیگر الگوهای ارزیابی را می‌توان به دو بخش کلی کمی و کیفی دسته‌بندی نمود. اگر این دو دسته الگو در دو سر یک طیف قرار داده شوند، به طوری که در یک سر طیف الگوهای کاملاً کمی و در سر دیگر آن الگوهای کاملاً کیفی قرار داشته باشد، الگوهای مختلف ارزیابی میان آن دو سر واقع می‌شوند (بازرگان، ۱۳۹۱).

برنامه‌ریزان از زمان تهیه سیستماتیک طرح‌های شهری، عمدتاً ارزیابی و پایش طرح‌ها را مورد توجه قرار دادند، اما عمده این ارزیابی‌ها بر گزینه‌های پیشنهادی طرح و نحوه اجرای آن تمرکز داشت. اما آنچه جای سؤال داشت، «مطلوبیت طرح» و یا «کیفیت طرح» بود (Alexander & Faludi, 1989). این سؤال و پاسخ به آن مباحث و مناقشات زیادی را در جامعه علمی و حرفه‌ای به وجود آورد و مسبب پژوهش‌ها و مقالات علمی زیادی شد (Bunnell & Jepson, 2011). از دیگر سو تعریف کیفیت طرح کار دشواری است و برنامه‌ریزان حرفه‌ای و محققان به‌طور یکسان اغلب در مورد آنچه به منزله «طرح خوب» است اختلاف نظر دارند (Baer, 1997; Connell & Daoust-Filiatrault, 2017). برک و فرنچ اعتقاد داشتند که «حرفه برنامه‌ریزی عموماً از این سؤال اصلی طفره می‌رود و در عوض بر روش‌ها و مراحل تهیه طرح تمرکز کرده است» (238, 1994). با این حال آنها پیش‌قدم شدند تا روش‌هایی برای ارزیابی کیفیت طراحی کنند.

برک و گادچاک (۲۰۰۹) ضمن ردیابی تکامل ضوابط ارزیابی طرح، پی بردند همانطور که بائر (۱۹۹۷) و هاپکینز (۲۰۰۱) گفته‌اند (این بحث) به هدف طرح بستگی دارد. افزون بر این، آنها دریافتند کیفیت داخلی طرح به «محتوا و قالب مؤلفه‌های کلیدی طرح» و کیفیت خارجی طرح به «دامنه و پوشش» و توجه به ارزش‌های ذینفعان و موقعیت محلی» گره خورده است (Berke & Godschalk, 2009, 229). دیگران مفاهیم جایگزینی برای کیفیت طرح ارائه داده‌اند که میان کیفیت تحلیلی طرح و انسجام آن تمایز ایجاد می‌کند (Norton, 2008) و بر ویژگی‌های ارتباطی و اقناعی تمرکز می‌نماید (Bunnell & Jepson, 2011)، یا بر تفاوت میان ویژگی‌های تنظیمات جهت‌گیری و محوریت طرح و ویژگی‌های اقدام محور تأکید دارد (Berke et al., 2013). اخیراً نیز سه بعد مستندات (جامعیت)، تمرکز سیاست (قدرت) و گفتمان

(مشروعیت) برای کیفیت طرح پیشنهاد شده است (Connell & Daoust-Filiatrault, 2017). لیلز و استیونس (۲۰۱۴) پیش‌بینی می‌کنند که آنچه به منزله کیفیت طرح است، همچنان مورد بحث و مجادله خواهد بود، دقیقاً همان‌طور که اهداف و تأثیرات طرح‌ها مورد بحث هستند.

شکل ۱. قلمرو ارزیابی طرح و ابعاد کیفیت طرح
منبع: Connell & Daoust-Filiatrault, 2017, 4

با وجود این اختلاف نظر، اجماعی نسبی وجود دارد که ارزیابی کیفیت طرح، ابزاری ارزشمند برای تجزیه و تحلیل نظام‌مند «خوبی و مناسبت» طرح‌ها است و تنها راه شناسایی نقاط قوت و ضعف طرح‌ها و قضاوت در مورد کیفیت کلی آنها است. ارزیابی مستمر کیفیت طرح‌ها می‌تواند در طول زمان برنامه‌ریزان و محققان را نسبت به چگونگی و نحوه انعکاس دانش شهرسازی در طرح‌ها یاری رساند (Berke & Godschalk, 2009; Lyles & Stevens, 2014, Connell & Daoust-Filiatrault, 2017).

اصول و مؤلفه‌های کیفیت طرح

دانشمندان در طی دو دهه گذشته با رشد ادبیات کیفیت طرح توانسته‌اند به اجماعی مفهومی در مورد اصول اساسی (مؤلفه‌های) کیفیت طرح برسند (Baer, 1997; Berke & Godschalk, 2009; Berke *et al.*, 2012; Lyles & Stevens, 2014). این اصول شامل (۱) مبنای واقعی،^۲ (۲) اهداف، (۳) سیاست‌ها، (۴) مشارکت، (۵) اجرا، (۶) نظارت و (۷) هماهنگی سازمانی است. منشأ تعیین این اصول به مطالعات اواسط دهه ۱۹۹۰ برمی‌گردد. در آن زمان محققان مجموعه‌ای از شاخص‌ها را برای ارزیابی کمی کیفیت طرح شناسایی کردند و کیفیت طرح در ابتدا براساس مؤلفه‌هایی چون مبنای واقعی، اهداف، سیاست‌ها مفهوم‌سازی شد (Berke, 1994; Berke and French, 1994; Kaiser & Godschalk, 1995; Kaiser & Godschalk, 1999; Berke *et al.*, 1996; Baer, 1997; Berke *et al.*, 1997; Deyle & Smith, 1998; Kaiser & Davies, 1999). بائر (۱۹۹۷) مجموعه‌ای نسبتاً کامل از معیارهای کلی را برای ارزیابی طرح، شامل کفایت محتوا، ملاحظات «مدل عقلایی»، اعتبار رویه‌ای،^۳ کفایت مفاد (دامنه)،^۴ راهنما برای اجرا، رویکرد،^۵ داده‌ها، روش‌شناسی، کیفیت ارتباطی و قالب طرح پیشنهاد داد (Baer, 1997, 338-9). به نظر می‌رسد اولین مطالعه‌ای که به مفهومی جامع‌تر از کیفیت طرح (علاوه بر ابعاد فوق) پرداخت توسط گادچاک و همکاران (۱۹۹۹) انجام شده است. آنها علاوه بر ابعاد مبنای واقعی، اهداف و سیاست‌ها، ابعاد

مربوط به اجرا، نظارت، هماهنگی (درون و بین) سازمانی و مشارکت عمومی را نیز افزودند. عمده ابعاد هفت‌گانه کیفیت طرح که آنها مفهوم‌سازی کردند، توسط محققان دیگر هم استفاده شده است و برخی از محققان نیز به مقتضای کار خود ابعاد دیگری را اضافه یا کم کرده‌اند. دست‌کم پنج مطالعه هر هفت بُعد را مورد بررسی قرار داده‌اند (Norton, 2008; Kang *et al.*, 2010; Berke *et al.*, 2012; Berke *et al.*، 2013; Horney *et al.*, 2012) و حداقل هفت مطالعه شش بُعد از هفت بُعد را مورد بررسی قرار داده‌اند (Brody, 2003; Brody *et al.*, 2004, Tang, 2008; Tang & Brody, 2009; Tang *et al.*, 2010; Tang *et al.*, 2011; Evenson *et al.*, 2012). برک و گادچاک (۲۰۰۹) اصول کیفیت طرح را به دو بعد مفهومی کیفیت داخلی و خارجی (هفت ویژگی داخلی و سه ویژگی خارجی) تقسیم کرده و معتقدند که این دو باید در ارزیابی کیفیت طرح، در نظر گرفته شود (جدول ۱).

جدول ۱. اصول کیفیت طرح‌ها در مطالعات گذشته

معیارها	برک، 1994؛ برک و فرنچ 1994	راهنمای طرح‌های توسعه انگلستان، 1995	بایر 1997	گادچاک و همکاران، 1999	برک و گادچاک، 2009	بونل و جیسون، 2011	استیونس، 2013	برک و همکاران، 2013؛ هورنی و همکاران، 2016
مبنای واقعی	*	*	*	*	*	*	*	*
اهداف	*	*	*	*	*	*	*	*
سیاست‌ها	*	*	*	*	*	*	*	*
اجرا		*	*	*	*	*	*	*
نظارت				*	*	*	*	*
هماهنگی سازمانی		*	*	*	*	*	*	*
مشارکت			*	*	*	*	*	*
شناسایی مسائل و چشم‌انداز		*		*	*	*	*	*
سازمان‌دهی و ارائه		*	*	*	*	*	*	*
انطباق با قوانین		*		*	*	*	*	*
کیفیت ارتباطی		*	*	*	*	*	*	*
روش‌شناسی			*	*	*	*	*	*

استیونس، لیلز، و برک (2014) همانند برک و گادچاک (2009) و هچ (2002) توصیه می‌کنند که محققان به منظور تسهیل مقایسه میان مطالعه‌ها و تولید بدنه دانش کیفیت طرح‌ها، از ویژگی‌ها و پروتکل‌هایی که آنها براساس جمع‌بندی مطالعات قبلی به دست آورده‌اند، استفاده کنند. علاوه بر بررسی کیفیت کلی طرح‌ها، پژوهشگران کیفیت، موضوعات گوناگونی از جمله خطرات طبیعی (۶ مطالعه)، برنامه‌ریزی در برابر تغییرات آب و هوایی (۷ مطالعه)، اکوسیستم طبیعی (۶ مطالعه)، توسعه پایدار (۴ مطالعه)، مدیریت کاربری زمین مناطق ساحلی (۵ مطالعه)، رشد هوشمند و پراکنده‌رویی (۲ مطالعه)، استطاعت مسکن، حقوق مردم بومی، تعهد محلی و همکاری بین دولتی (هر کدام یک مطالعه) را در طرح‌ها ارزیابی کرده‌اند (Berke and Godschalk 2009; Lyles & Stevens, 2014). پژوهش‌هایی نیز رابطه برخی عوامل احتمالی مؤثر بر کیفیت طرح‌ها را با بهره‌گیری از تحلیل رگرسیون و یا همبستگی بررسی کردند (جدول ۲).

جدول ۲. مطالعات بررسی عوامل احتمالی مؤثر بر کیفیت طرح

Stevens, 2013; Berke <i>et al.</i> , 2012; Bunnell & Jepson, 2011; Hoch, 2007; Godschalk <i>et al.</i> , 1999; Berke <i>et al.</i> , 1999; Burby <i>et al.</i> , 1997; Burby & May, 1998; Berke <i>et al.</i> , 1996; Berke and French, 1994.	تطابق طرح‌ها با قوانین و احکام برنامه‌ریزی
Stevens, 2013; Tang <i>et al.</i> , 2011, Tang <i>et al.</i> , 2009; Tang & Brody 2009; Tang, 2008; Brody, 2003; Berke & Manta-Conroy, 2000, Berke, 2002.	به‌روز بودن طرح
Brody, 2003; Brody <i>et al.</i> , 2003; Burby and May, 1998; Tang & Brody, 2009; Tang, 2008; Loh & Norton, 2015.	تعداد برنامه‌ریزان
Dalton & Burby, 1994; Burby & May, 1998; Nelson & Frech, 2002; Brody & Highfield, 2005.	بروندادهای برنامه‌ریزی
Tang, 2008; Tang <i>et al.</i> , 2011; Brody <i>et al.</i> , 2003; Tang & Brody, 2009	سطح سواد و آموزش
Brody, 2003; Tang, 2008; Burby, 2003; Tang & Brody, 2009; Brody <i>et al.</i> , 2003; Godschalk <i>et al.</i> , 2003; Stevens, 2013.	ظرفیت مشارکت عمومی
Berke and French, 1994; Tang & Brody, 2009; Tang, 2008	قابلیت‌های فنی در طرح (به‌طور مثال GIS)
Tang & Brody, 2009; Tang, 2008; Brody, 2003; Brody <i>et al.</i> , 2003	تلاش مشترک منطقه‌ای
Bunnell & Jepson, 2011, Stevens, 2013; Loh & Norton, 2015.	استفاده از مشاوران برای تهیه طرح
Brody 2003; Tang, 2008; Tang <i>et al.</i> , 2011	درآمد و ثروت جامعه
Norton 2005; Tang and Brody 2009; Tang, 2008; Tang <i>et al.</i> , 2011	رشد جمعیت
Tang, 2008; Norton, 2005.	فشار توسعه اراضی
Horney, <i>et al.</i> , 2012.	تفاوت طرح‌های شهری و روستایی
Tang <i>et al.</i> , 2011; Tang <i>et al.</i> , 2008.	نوع طرح
Norton, 2008; Bunnell & Jepson, 2011.	محتوای ارتباطی وقایع‌کننده طرح‌ها
Tang & Brody, 2009; Tang, 2008.	زمین‌های (ذخیره) و زمین حفاظت شده؛ محل طرح‌ها؛ مساحت و بزرگی شهر؛ مدیریت و به اشتراک‌گذاری اطلاعات
Bunnell & Jepson, 2011	تعمیم الگوی برنامه‌ریزی، تأمین بودجه دولتی و کیفیت طرح؛ حجم و تعداد صفحات طرح

- مطالعات کیفیت طرح در ایران

پژوهش حسینی دهقانی و بصیرت (۱۳۹۶) با ارزیابی طرح بازنگری طرح جامع پولادشهر (مصوب ۱۳۹۰) تنها مطالعه‌ای است که براساس چهارچوب نظری ارزیابی کیفیت طرح‌ها انجام شده است. اهمیت این تحقیق در دو بخش است: (۱) تعیین معیارهای یازده‌گانه کیفیت طرح جامع (با رویکرد راهبردی) شامل شاخص پایش، تناسب مسائل و اهداف و سیاست، اطلاعات واقعی، امکان‌سنجی اجرا، برنامه اجرایی، پیامدهای زیست‌محیطی، تحلیل شرایط، نتایج طرح‌های قبلی، مشارکت مردم، عقلایی بودن فرآیند و سازمان‌های مسئول اجرا؛ (۲) ارائه چارچوب ارزیابی کیفیت طرح بر مبنای تلفیق دو روش مدل‌سازی ساختاری تفسیری^۷ و فرآیند تحلیل شبکه‌ای^۸ و استفاده از وزن‌دهی به معیارها (به‌جای امتیازدهی ساده و اهمیت یکسان معیارها). نتایج ارزیابی، کیفیت متوسط (امتیاز ۴/۶ از ۹) طرح را نشان می‌دهد. نقاط قوت طرح پایگاه اطلاعات زمینه‌ای واقعی (مبنای واقعی)، به‌کارگیری روش‌های برنامه‌ریزی راهبردی در تحلیل شرایط، و پیشنهادها، طرح، نظیر تکنیک SWOT برای راهبرددسازی، چشم‌اندازسازی و غیره است. ضعف‌های مهم طرح نیز عبارت‌اند از عدم جلب مشارکت مردم در فرآیند تهیه برنامه، عدم به‌کارگیری روش‌های علمی و ارزش‌های محلی در چشم‌اندازسازی و هماهنگ کردن آن با تمامی عناصر طرح و تهیه نکردن شاخص‌های پایش موفقیت طرح.

علاوه بر پژوهش فوق، مطالعات اندکی بدون اشاره به بحث کیفیت طرح، محتوای برخی طرح‌ها را تحلیل کرده‌اند. مهندسین مشاور شارمند (۱۳۷۸) محتوای ۱۰ طرح را بررسی کرده و ضعف طرح‌ها را (۱) ارائه سازمان اجرایی طرح‌ها و پیشنهادها مشخص عملی برای «اجرایی نمودن طرح‌ها» (۲) درآمدهای ناشی از طرح، (۳) پیشنهاد روش‌های تأمین منابع مالی، (۴) مکانیسم‌های لازم برای نظارت بر طرح در سازمان تهیه‌کننده و مجری و (۵) نقش مردم و بخش خصوصی در اجرای طرح‌ها عنوان کرده است.

بحرینی و پرتوی (۱۳۸۰) به ارزیابی محتوایی طرح‌های بازسازی شهرهای فردوس، طبس و گلبافت که بعد از زلزله تهیه شده‌اند، پرداخته و این طرح‌ها را براساس شاخص‌های بازسازی و آسیب‌پذیری از زلزله مورد ارزیابی قرار داده‌اند. آنها دریافتند که طرح بازسازی این شهرها به دلایل بسیاری موفق نبوده است، رعایت معیارهای شهرسازی قبل و بعد از وقوع زلزله چندان تفاوتی نداشته و چه بسا بعد از زلزله با معیارهای شهرسازی، کمتر منطبق بوده است.

شکوهِی و همکاران (۱۳۹۱) با تحلیل محتوای سند طرح جامع جدید تهران (۱۳۸۶) براساس چشم‌اندازها و راهبردها، بستر جمعیتی و جغرافیایی طرح، سازمان فضایی، نحوه استفاده از زمین و نظام مدیریت و اجرای طرح به تبیین معیارهایی برای ارزیابی آتی اجرای طرح پرداخته‌اند. رفیعان و همکاران (۱۳۸۷) استراتژی‌های توسعه طرح مجموعه شهری تهران را از دیدگاه توسعه پایدار ارزیابی کرده‌اند. طبق مطالعات آنها استراتژی‌های توسعه طرح مجموعه شهری تهران به‌خوبی با اهداف توسعه پایدار منطبق است و این طرح را می‌توان به‌عنوان الگویی جهت تهیه سایر طرح‌های توسعه مناطق کلان‌شهری در کشور به‌کار گرفت. در مطالعات آنها زیرمعیار دسترسی به سیستم‌های حمل و نقل عمومی، بالاترین امتیاز را داشته و زیرمعیار مناطق تحت مدیریت کیفیت هوا در جایگاه آخر قرار دارد. دانشور و بندرآباد (۱۳۹۲) طرح جامع شهر مشهد را براساس ویژگی‌های طرح ساختاری و راهبردی ارزیابی کرده و دریافتند این طرح در ۵ ویژگی (مدیریت طرح محلی، واقع‌نگری و تحقق‌پذیری، انعطاف‌پذیری، نهادینه کردن تصمیمات و نظام چند سطحی در تصمیم‌سازی) وضعیت مطلوبی ندارد.

مطالعات یاد شده اگرچه در نوع خود در ارزیابی محتوایی طرح‌ها پیشرو بودند اما با توجه به چهارچوب نظری ارزیابی کیفیت طرح‌ها کاستی‌هایی به شرح زیر دارند: (۱) عدم تعیین الگو و مدل مفهومی کلی کیفیت طرح طبق شرایط و زمینه‌های موجود برنامه‌ریزی کشور و بسندگی به شاخص‌های محدود؛ (۲) ضعف روش تحلیل محتوای مطالعات نسبت به روش پذیرفته شده ارزیابی کیفیت طرح‌ها، از جمله روش ارزیابی و نمره‌دهی، توضیح در مورد کدگذاران و تعداد آنها، قابلیت اطمینان اطلاعات، تحلیل مقایسه‌ای بین طرح‌ها؛ (۳) تعداد اندک مطالعات صورت گرفته و تعداد انگشت‌شمار طرح‌های مورد بررسی که عملاً امکان بررسی مقایسه‌ای و نتیجه‌گیری کلی را از آنها سلب کرده است.

لذا این تحقیق در پاسخ به کاستی‌های فوق، ضمن معرفی و تبیین روش ارزیابی کیفیت طرح، مدل مفهومی کیفیت طرح‌های جامع را به‌عنوان اصلی‌ترین طرح توسعه شهری در ایران (وزارت راه و شهرسازی، ۱۳۹۷) طراحی می‌کند تا محققان از این طریق بتوانند نسبت به انجام مطالعات ارزیابی کیفی با چهارچوب مشخص و مشابه و احیاناً مقایسه نتایج کیفیت طرح‌ها در شرایط مختلف اقدام کنند.

روش‌شناسی ارزیابی کیفیت طرح‌های شهری

معمولاً شیوه‌هایی که برای ارزیابی کیفی به‌کار می‌رود شامل طیفی از توصیفات داستان‌گونه تا تحلیل‌های کمی (واژگان، عبارت‌ها، جمله‌ها یا پاراگراف‌ها و امثال آن) است (بازرگان، ۱۳۹۱؛ Baer, 1997). از منظر روش‌شناسانه، پژوهش‌های کیفیت طرح با به‌کارگیری روش‌های «تحلیل محتوا» تعیین می‌کنند آیا ویژگی‌ها یا معیارهایی که محققان آنها را تعیین کرده‌اند، در طرح‌ها موجود هستند یا نه (Berke & Godchlack, 2009). سند طرح معمولاً به‌عنوان واحد تحلیل در نظر گرفته می‌شود و محققان بر واژه‌ها، نمودارها، جدول‌ها، نقشه‌ها، و مطالب دیگر موجود بر کاغذ یا سند طرح‌ها تمرکز می‌کنند (Baer, 1997; Berke & Godschalk, 2009). روش تحلیل محتوا در پژوهش ارزیابی کیفی را می‌توان در قالب شش مرحله تبیین کرد و به محققان توصیه می‌شود برای بالا بردن ارزش علمی نتایج و روش‌شناسی مطالعات خود این مراحل و اصول ارزیابی کیفیت طرح را مورد توجه قرار دهند.

اول: تعیین موضوع ارزیابی و ویژگی‌های مورد نیاز جهت بررسی، سطح و دامنه تحقیق و تبیین مدل مفهومی (Lyles and Stevens, 2014). استیونز، لیلز و برک (۲۰۱۴)، توصیه می‌کنند محققان، در درجه اول وجود مفاد و مقررات مرتبط با مدیریت توسعه شهری که نقشی کلیدی برای کمک به اجرای طرح‌ها دارند را ارزیابی کنند، مانند کدهای منطقه‌بندی، مقررات بخشی و مجوزهای توسعه و غیره. به نظر می‌رسد توجه به مفاد فوق در محتوای طرح‌ها موجب حداکثر سازگاری و قابلیت آنها برای اجرا شود. (Stevens, 2013; Burby 2003; Talen, 1996). همچنین باید تعداد مناسب نمونه طرح‌های مورد بررسی مورد توجه قرار گیرد. متأسفانه یکی از کاستی‌های مطالعات ارزیابی اجرایی و یا محتوایی طرح‌ها در ایران، بررسی تعداد نمونه‌های بسیار کم است (تاکنون در مجموع ۳۵ شهر در مطالعات علمی و پژوهشی مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. رک حقیقت‌ناثینی و قاجارخسروی، زیر چاپ). برای مثال در مطالعات ارزیابی کیفیت طرح‌ها بین سال‌های ۱۹۹۴-۲۰۱۷ حداقل ۶ (Srivastava and Laurian, 2006) و حداکثر ۲۰۲ (Olonilua and Ibitayo, 2011) طرح در یک مطالعه مورد بررسی قرار گرفته‌اند. با این حال انتخاب و تعداد نمونه‌ها در هر مطالعه به هدف، مقیاس شهرها، استانداردهای آماری و تحقیقی و وجود اطلاعات مناسب و به‌روز بستگی دارد.

دوم: ساخت پروتکل ارزیابی کیفی که متشکل از مؤلفه‌ها، معیارها، زیرمعیارها و آیت‌های (سؤالات و سنجه‌های) مرتبط با هر ویژگی، برای اندازه‌گیری وجود و یا نبود آنها در طرح با روش کدگذاری است. ابتدا باید آیت‌های منفردی که برای اندازه‌گیری ویژگی‌های خاص طرح‌های مورد مطالعه مهم هستند، تنظیم شوند. به نظر وزمن (۱۹۷۱)، نوشتن آیت‌ها اساساً کاری خلاقانه و بلکه یک هنر است. همان‌طور که نمی‌توان برای یک داستان و یا یک نقاشی خوب مجموعه‌ای از فرمول‌ها را درست کرد، پس نمی‌توان مجموعه‌ای از قوانین را که تضمین‌کننده ایجاد آزمون خوبی از آیت‌ها باشد، در نظر گرفت (Stevens et al., 2014). این بخش ماهیت ذهنی ساخت آیت‌ها و ارزیابی کیفیت آنها را روشن می‌سازد. توصیه شده است محققان کیفیت طرح جهت تولید مجموعه داده‌های تکرارپذیر و قابل مقایسه در بین سایر مطالعات بر اساس پروتکل‌ها و اصول موجود، مدل پروتکل خود را طراحی کنند (Stevens et al., 2014, Berke & Godschalk, 2009). در این جا می‌توان از «آیت‌های پایه»^۹ به‌عنوان آیت‌هایی که به احتمال زیاد در بیشتر یا تمام طرح‌ها وجود دارند، و «آیت‌های پیشرو»^{۱۰} به‌عنوان آنهایی که به احتمال زیاد در بیشتر یا تمام طرح‌ها وجود ندارد، استفاده کرد (Stevens et al., 2014).

سوم (مقیاس کدگذاری): روش نمره‌دهی آیت‌ها در پروتکل باید مشخص و به کدگذاران توضیح داده شود. معمولاً نمره‌دهی آیت‌ها در پروتکل از یک سیستم باینری (۰ یا یک) تبعیت می‌کند که در آن تفسیر امتیاز ۱ به معنای آن است که آیت در طرح یافت شده است و تفسیر امتیاز ۰ به معنای آن است که آن آیت در طرح موجود نیست. برخی مطالعات نیز از روش‌های نمره‌دهی دیگری استفاده کرده‌اند. برای مثال بونل و جیسون (۲۰۱۱) از بازه صفر تا چهار و برک، گادچاک و کایسر (۲۰۰۶) از امتیازهای ۰، ۱، ۲ استفاده کرده‌اند.

چهارم (کدگذاران): برای کدگذاری طرح، باید کارشناسان کدگذار نسبت به محتوای پروتکل توجیه شوند. جهت افزایش اعتبار اطلاعات به‌دست آمده باید طرح‌ها حداقل توسط دو کارشناس کدگذاری شوند. هنگامی که از یک کدگذار استفاده می‌شود، هیچ وسیله‌ای برای ارزیابی صحت قضاوت کدگذار وجود ندارد. فرآیند استفاده از دو یا چند کدگذار (به‌جای استفاده از یک کدگذار) محققان را قادر به ارائه اطلاعات مربوط به «قابلیت اطمینان کدگذاری داخلی»^{۱۱} می‌سازد (Krippendorff, 2013, 268). متأسفانه در مطالعات تحلیل محتوای طرح‌ها در ایران، از فرآیند کدگذاری چندگانه استفاده نشده است و یا حداقل

آن را بیان نکرده‌اند که این موضوع قابلیت اطمینان اطلاعات به دست آمده را کاهش می‌دهد. پنجم (محاسبه «قابلیت اطمینان»^{۱۲}): در مطالعات کیفیت طرح برای بالا بردن اعتبار و دقت ارزیابی به مرور زمان تعداد کدگذاران افزایش یافت و روش‌هایی برای سنجش درستی کدگذاری‌ها مورد استفاده قرار گرفت. در ابتدا میزان (درصد) توافق^{۱۳} کدگذاران در نمره‌دهی آیتم‌ها به عنوان عددی برای صحت اطلاعات مورد توجه قرار گرفت و درصد توافق بالاتر، بیانگر صحت بیشتر کدگذاری در نظر گرفته شد. به مرور نمره درصد توافق و سایر روش‌های بیان‌کننده اعتبار اطلاعات با انتقاداتی مواجه شد (Norton, 2008). با توسعه روش‌های محاسبه قابلیت اطمینان، نمره α کریپندرف به عنوان معتبرترین شاخص اندازه‌گیری قابلیت اطمینان کدگذاری داخلی پذیرفته شده است و استفاده از آن به عنوان یک روش استاندارد اندازه‌گیری قابلیت اطمینان کدگذاری داخلی در علوم اجتماعی توصیه شده است (Hayes & Krippendorff, 2007). کریپندرف (2004) بیان می‌دارد که α ضریب (درصد) توافق «شانس - اصلاح شده» است که فرمول آن تعداد واقعی اختلافات مشاهدات کدگذاران با تعداد اختلافات شانسی را تحلیل و مقایسه می‌کند. پس از محاسبه نمره α برای تک تک آیتم‌ها، باید آیتم‌های با نمره پایین از تحلیل حذف و یا بررسی آنها در طرح مورد بازبینی قرار گیرد (جهت آشنایی با نحوه محاسبه و تفسیر نمره α . ر.ک. استیونس، لیلز و برک (2014) و کریپندرف (2013)).

ششم (تحلیل و مقایسه نمرات کیفیت طرح‌ها): روش معمول برای محاسبه و مقایسه نمره کیفیت کلی طرح‌ها در میان محققان کیفیت طرح، محاسبه نمره گروه‌ها از مجموع آیتم‌های موجود در طرح برای هر گروه و سپس محاسبه (میانگین) امتیاز کلی کیفیت طرح از مجموع نمرات هر یک از گروه‌ها است. محققان از نمرات کیفیت کلی طرح به دو طریق استفاده کرده‌اند: (۱) مقایسه و تمایز کیفیت کلی طرح‌های مختلف؛ (۲) تعریف نمرات کلی کیفیت طرح به عنوان متغیر وابسته در مدل همبستگی و یا رگرسیون چندگانه با هدف شناسایی هدایت‌کنندگان و عوامل احتمالی تأثیرگذار بر کیفیت طرح‌ها. درحالی‌که توانایی برای رتبه‌بندی طرح‌ها با ترکیب نمرات گروه‌ها به یک امتیاز کلی کیفیت طرح نیازی غیر قابل انکار است، محققان باید در تعیین اینکه آیا محاسبه امتیاز کلی برای مجموعه‌ای خاص از طرح‌ها و آیتم‌های پروتکل مورد بررسی مناسب است یا خیر، احتیاط کنند (Stevens, 2013). برخی محققان نیز علاوه بر گزارش نمره کلی، برای بررسی بهتر نحوه انعکاس موضوعات در طرح‌ها نمرات «وسعت» و «عمق» را محاسبه و گزارش کرده‌اند (Tang, 2008).

مسئله دیگر نمره قابل قبول کیفیت طرح و اجزای آن است. برک و گادچاک (2009) بیان می‌دارند که نمرات ارزیابی کیفی طرح‌ها به طور قابل ملاحظه‌ای از مجموعه‌خاصی از آیتم‌های مورد استفاده در ارزیابی تأثیر می‌پذیرد. آنها احتمال می‌دهند همانند نمراتی که آنها در فراتحلیل خود به دست آوردند، بهترین نمرات کیفیت طرح در محدوده ۰/۶ باشد.

مدل مفهومی کیفیت طرح‌های توسعه و عمران (جامع) شهرها در ایران

طبق بررسی پیشینه تحقیق، مؤلفه‌های پذیرفته شده کیفیت طرح در بستر برنامه‌ریزی عقلایی عبارت‌اند از: مبنای واقعی؛ اهداف؛ سیاست‌ها؛ اجرا و نظارت؛ هماهنگی سازمانی؛ مشارکت عمومی؛ سازماندهی و ارائه. اما با توجه به تفاوت الگوی نظری برنامه‌ریزی شهری، روش‌شناسی، محتوایی، زمینه‌ای و بستر قانونی طرح‌های توسعه شهری مطالعات مذکور با کشور ایران نمی‌توان به طور کلی از مدل آنها جهت ارزیابی طرح‌ها استفاده کرد. معمولاً طرح‌های ارزیابی شده در قالب طرح‌های راهبردی و نظام حاکمیتی

و مدیریتی خاص هر کشور تهیه شده‌اند که با شرایط طرح‌ها در ایران متفاوت است. لذا در این جا لازم است تطبیقی بین شاخص‌های به‌دست آمده و نظام و شرایط برنامه‌ریزی طرح‌های توسعه شهری در ایران صورت گیرد و مدل مناسب جهت ارزیابی کیفیت طرح‌های جامع با توجه به شاخص‌های مستخرج از متون علمی و اصول طرح جامع فراهم آید. لذا جهت طراحی مدل مفهومی مناسب علاوه بر چهارچوب مطالعات گذشته، منابع علمی، مدارک و مستنداتی که احتمال می‌رفت می‌تواند جهت تعیین مدل مناسب کیفیت طرح‌های جامع مؤثر باشد مورد بررسی و تحلیل محتوایی قرار گرفت تا مؤلفه‌ها و معیارها و آیتم‌های متناسب استخراج و تدوین گردد (جدول ۳).

جدول ۳. منابع مورد بررسی برای طراحی مدل کیفیت طرح‌های توسعه و عمران (جامع)

موضوع	ماخذ
چهارچوب نظری مطالعات ارزیابی کیفیت طرح	بررسی منابع علمی و مقالات علمی و پژوهشی ارزیابی کیفیت طرح از سال ۱۹۹۴ الی ۲۰۱۷ میلادی
تعاریف، الزامات و روش‌های برنامه‌ریزی جامع (عقلایی) در رابطه با کیفیت طرح	قرارداد تهیه طرح‌های توسعه و عمران، حوزه نفوذ و تفصیلی شهرها، دفتر فنی سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۶۹ (چاپ دوم)
آیین نامه‌ها و دستورالعمل‌ها، اساسنامه‌ها و تصویب‌نامه‌ها، بخشنامه‌های شهرسازی و معماری	پورتال وزارت راه و شهرسازی www.mrud.ir ← شهرسازی و معماری ← قوانین و مقررات شهرسازی و معماری و مصوبات شورای عالی شهرسازی و معماری ایران
مصوبات و دستورالعمل‌های موردی شورای عالی شهرسازی و معماری ایران	وزارت مسکن و شهرسازی، مجموعه ضوابط، مقررات و مصوبات موردی شورای عالی شهرسازی و معماری (۱۳۹۵).
الگو و اساس طرح‌های توسعه و عمران (جامع) در ایران، تعریف و اهداف طرح جامع	قانون تغییر نام وزارت آبادانی و مسکن به وزارت مسکن و شهرسازی و تعیین وظایف آن (مصوب ۱۳۵۳)؛ سایر قوانین مرتبط.
نظرات محققان و منتقدان طرح‌های توسعه شهری با بهره‌گیری از نتایج و محتوای مطالعات ارزیابی طرح‌ها در ایران	تحلیل محتوای ۲۲ پژوهش ارزیابی طرح‌های توسعه شهری از سال ۱۳۷۴-۱۳۹۵.

متن این منابع به‌عنوان داده‌های اولیه برای تعیین مؤلفه‌های اصلی مدل در نظر گرفته شد و از رویکرد تحلیل کیفی و روش کدگذاری برای تحلیل نظام‌دار داده‌ها استفاده شد. در این زمینه پروتکل مدل ارزیابی کیفی طرح‌ها و فرم تلخیص و استخراج اطلاعات براساس چهارچوب نظری تهیه شد که می‌توانست بستر تجزیه یک قانون، مطالعه (مقاله یا کتاب) و غیره به چند مقوله قابل تحلیل باشد و از آن برای بالا بردن کیفیت امکان تجزیه و تحلیل پژوهش‌ها و متون بهره‌گیری شود. با استفاده از این فرم (پروتکل) ارزیابی محتوایی، منابع انجام و داده‌ها و اطلاعات مربوطه استخراج شد.

یکی از منابعی که می‌تواند در بررسی محتوایی طرح‌های جامع مورد بررسی قرار گیرد نظرات و نقدهای جامعه علمی و حرفه‌ای نسبت به طرح‌ها و احیانا نتایج برخی از مطالعات ارزیابی طرح‌ها در جهات گوناگون است. بدین منظور با استخراج این موارد می‌توان تقریباً نظرات جامعه علمی و حرفه‌ای را نسبت به محتوای قابل قبول طرح‌ها و ضعف طرح‌ها در گذشته مشخص ساخت؛ مضافاً بر اینکه برخی از این تحقیقات از رویکرد پیمایشی در شناسایی ضعف‌های طرح‌ها استفاده کرده‌اند. لذا تا حد امکان مقالات، پژوهش‌ها و کتب معتبر در خصوص موضوع ارزیابی طرح‌ها (در مجموع ۲۲ کتاب و مقاله) جمع‌آوری و بررسی شد. طبق نتایج به‌دست آمده عمده ضعف طرح‌ها در هفت گروه قابل تقسیم است: (۱) مشکلات نظری، بنیادی و اساسی الگوی برنامه‌ریزی؛ (۲) نظام برنامه‌ریزی بخشی در کشور؛ (۳) مشکلات عدم اجرای درست فرآیند تهیه طرح؛ (۴) مشکلات در اجرا؛ (۵) مشکلات در شرح خدمات؛ (۶) مشکلات ابزارها و روش‌های اجرایی طرح‌های توسعه شهری در شهرداری‌ها؛ و (۷) مشکلات محتوایی طرح‌ها

(جدول ۴). محققان داخلی در حدود یک پنجم مشکلات طرح‌های توسعه شهری را ضعف و کاستی‌های محتوایی آنها دانسته‌اند و در مجموع ۴۰ مشکل محتوایی برای طرح‌ها بیان کرده‌اند. این آمار توجه ما را به محتوای طرح‌ها بیشتر جلب می‌کند. به نظر می‌رسد پژوهشگران به نحوه چشمگیری نسبت به محتوای طرح‌ها انتقاد دارند. البته اگر به مشکلاتی که بیان شده موارد مربوط به الگوی نظری برنامه‌ریزی و روش‌شناسی طرح‌ها (شرح خدمات) را که به نوعی با محتوای طرح‌ها در ارتباط هستند افزوده شود، بیش از ۴۲ درصد مشکلات ناشی از نوع و محتوای طرح‌ها است.

جدول ۴. مشکلات طرح‌های توسعه شهری در ایران براساس پژوهش‌ها و نقدهای موجود

مشکلات طرح جامع	تعداد مشکلات و موارد	درصد
۱- مشکلات نظری، بنیادی و اساسی الگوی برنامه‌ریزی	۲۰	۱۰٫۸
۲- نظام برنامه‌ریزی بخشی در کشور	۲۵	۱۲٫۸
۳- مشکلات عدم اجرای درست فرآیند تهیه و اجرای طرح	۳۵	۱۷٫۹
۴- مشکلات در شرح خدمات (و روش‌شناسی طرح‌ها در ایران)	۲۱	۱۰٫۸
۵- مشکلات طرح‌ها در اجرا	۳۵	۱۷٫۹
۶- مشکلات ابزارها و روش‌های اجرایی طرح‌های توسعه شهری در شهرداری‌ها	۱۸	۹٫۲
۷- ضعف در تهیه طرح (محتوایی)	۴۰	۲۰٫۵

- مؤلفه‌های اصلی کیفیت طرح‌های جامع

طبق شرح خدمات قرارداد تیب ۱۲ (۱۳۶۳) مراحل انجام مطالعات و تهیه طرح‌ها و برنامه‌های توسعه و عمران شهر و حوزه نفوذ آن شامل پنج مرحله اصلی: (۱) بررسی کل منطقه؛ (۲) بررسی حوزه نفوذ (۳) بررسی و شناخت شهر (۴) تجزیه و تحلیل و استنتاج از بررسی‌ها؛ و (۵) تهیه طرح‌ها و برنامه‌های عمرانی شهر و حوزه نفوذ آن است. لذا باید قالب مدل مفهومی کیفیت طرح حتی‌المقدور با آن همخوانی داشته باشد. در نهایت طبق بررسی و تحلیل‌های صورت گرفته ۱۰ مؤلفه کیفیت طرح‌های جامع به‌عنوان ارکان مدل مفهومی به شرح زیر در نظر گرفته شد.

(۱) **مبنای واقعی:** معمولاً مؤلفه مبنای واقعی بیان‌کننده وضعیت موجود شهر در ابعاد گوناگون (مانند جمعیت حال و آینده، اقتصاد، وضعیت حال، آینده و نیازهای کاربری اراضی، موجودی و نیازهای آینده امکانات و زیرساخت‌ها، محیط زیست طبیعی و غیره) در یک نقطه خاص از زمان، و همچنین پیش‌بینی‌های وضعیت شهر در آینده در غیاب مداخله برنامه‌ریزی و یا روند موجود است (Berke, 1994; Berke & French, 1994; Brody *et al.*, 2004; Berke & Kaiser & Davies, 2006; Berke & Godschalk, 2009; Tang *et al.*, 2011). با تعریف فوق این مؤلفه در طرح جامع تا مرحله ۴ از شرح خدمات و بخش «شناخت و تحلیل» را پوشش می‌دهد. اما در مدل تعریف شده مبنای واقعی، فقط موضوع شناخت شهر و منطقه را دربر می‌گیرد و بخش استنتاج و تحلیل به صورت مستقل در نظر گرفته شد.

(۲) **تجزیه و تحلیل:** تحلیل‌ها هم باید شناخت را نظم دهند و هم باید گذار از وضع موجود به مقدر و یا شرایط بدون دخالت برنامه‌ریزی را تعیین کنند. چنانچه محققان بخواهند نتایج ارزیابی خود را در مجلات علمی خارجی منتشر کنند بهتر است نمره مؤلفه مبنای واقعی (شناخت) و تجزیه و تحلیل را با هم ادغام و تنها یک نمره «مبنای واقعی» را ارائه کنند.

بخشد و برای اطمینان از به انجام رسیدن برنامه‌ها و اثرگذاری‌شان ما را کمک کند (Brody *et al.*, 2004). عمده مفاد اجرایی طرح عبارت‌اند از جدول زمانی برای اقدامات، اختصاص دادن مسئولیت به اشخاص خاص برای انجام اقدامات و شناسایی منابع مالی برای اجرای اقدامات (شارمند، ۱۳۷۸؛ قربانی و همکاران، ۱۳۹۳؛ سعیدنیا، ۱۳۸۳؛ بند ۳-۵-۱ الی ۵ شرح خدمات؛ مصوبه شورای عالی معماری و شهرسازی ۱۳۶۹/۱۲/۱۳؛ Baer, 1997; Berke *et al.*, 2012; Berke *et al.*, 2013; Berke & Godschalk, 2009).

(۵) هماهنگی (درون/برون) سازمانی: این مؤلفه بیانگر لزوم توجه به الزامات و خواسته‌های سایر سازمان‌ها و ادارات در سطوح عمودی و افقی است. از آنجایی که بسیاری از مسائل مربوط به برنامه‌ریزی «پیچیده، فرامرزی، پویا، پراکنده و در مقیاس گوناگون» هستند، نیاز به هماهنگی سازمانی وجود دارد (Tang *et al.*, 2011, 109). هماهنگی (درون) سازمانی می‌تواند شامل یکپارچگی عمودی با طرح‌ها و سیاست‌ها از سطوح بالای دولت و یا یکپارچگی افقی با طرح‌ها و سیاست‌های شهرداری‌ها و سایر سازمان‌ها باشد (Berke & Godschalk, 2009). مهم‌ترین معیار در این مؤلفه، هماهنگی با برنامه‌ها و طرح‌های فرادست است (بند ۲-۵- پیوست شماره ۲ قرارداد تیپ ۱۲، رفیعی و برک‌پور، ۱۳۹۳؛ مشهودی، ۱۳۸۰؛ سعیدنیا، ۱۳۸۳؛ رفیعیان و موسوی، ۱۳۸۳؛ پوراحمد و همکاران، ۱۳۸۵؛ علی اکبری و همکاران، ۱۳۹۲؛ Stevens, 2013).

(۶) مشارکت: مشارکت در قالب‌های بین نهادهای دولتی، عمومی، خصوصی و یا مستقیم با مردم در طرح‌ها قابل بررسی است. با اینکه اغلب تصور می‌شود طرح‌های جامع ظرفیت‌هایی برای به‌کارگیری روش‌های مشارکت ندارند، اما دست‌کم در زمینه تبادل نظر با سازمان‌های دولتی و محلی (بند ۲-۴-۸- شرح خدمات؛ ماده ۲۰- آیین نامه نحوه بررسی و تصویب طرح‌های توسعه و عمران محلی، ناحیه‌ای، منطقه‌ای و ملی و مقررات شهرسازی و معماری کشور مصوب ۱۳۷۸/۱۲۱۰) و تشریح روش مشارکت (بند ۳-۵-۴- شرح خدمات) دارای زمینه‌های اساسی هستند.

(۷) سازماندهی و ارائه: نحوه طراحی، نظم و ارائه بصری و محتوایی سند طرح در ذیل این مؤلفه بررسی می‌شود و شامل معیارهای خلاصه طرح، فهرست و منابع و ارجاعات، کیفیت نقشه‌ها و جدول‌ها، تصاویر و قالب‌های جذاب است (دستورالعمل «اساس طرح جامع»؛ بند ۴- ماده ۴ قرارداد و بند ۵-۲-۱۴- شرح خدمات؛ طرح‌های توسعه، ۱۳۸۷؛ Stevens, 2013; Bunnell; Baer, 1997; Berke & Godschalk, 2009; Jepson, 2011; Berke *et al.*, 2006).

(۸) نظارت و ارزیابی: این مؤلفه شامل معیارهای قابلیت سنجش برنامه‌ها، وجود فصل نظارت، سازمان نظارتی، به‌روزرسانی و بازخوردگیری از اجرا است (طرح‌های توسعه، ۱۳۷۸؛ Stevens, 2013; Berke & Godschalk, 2009). تعریف مکانیسم نظارت و پایش طرح جزو مؤلفه‌هایی است که در هیچ‌یک از مفاد اسناد و قوانین مورد بررسی، چهارچوب و الزامی برای توجه به آن در سند طرح وجود ندارد. در واقع نظارت بر طرح عمدتاً توسط وزارت مسکن و شهرسازی، وزارت کشور و یا سایر ادارات و سازمان‌ها، بسته به وظایف قانونی و سازمانی آنها انجام می‌شود و لذا انتظار نمی‌رود تهیه‌کنندگان طرح جامع نیز فصلی مجزا برای آن در نظر بگیرند. اما این مؤلفه یکی از کلیدی‌ترین و آخرین مرحله از چرخه فرآیند تهیه و اجرای طرح است و از این جهت جزو مؤلفه‌های اصلی کیفیت قرار داده شده و امید است که در آینده شرح خدمات و بستر قانونی لازم جهت توجه به آن در سند طرح تدارک دیده شود.

(۹) روش برنامه‌ریزی، رویکردها و داده‌ها: با توجه اینکه در شرح خدمات طرح جامع روش و الگوهای برنامه‌ریزی خاصی تعیین و توصیه نشده است و در برنامه‌ریزی جامع عقلایی روش برنامه‌ریزی، رویکردها و دسترسی به داده‌ها از اهمیت خاصی برخوردار است این موضوع به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های

اصلی مدل مفهومی کیفیت طرح جامع در نظر گرفته شد (Alexander & Faludi, 1989; Baer, 1997; Berke & Godschalk, 2009; Bunnell & Jepson, 2011; Berke *et al.*, 2012). این مؤلفه شامل معیارهای مدل عقلایی و روش‌های علمی، نوع راهکارها، انعطاف‌پذیری، برنامه‌ریزی غیرکالبدی، داده‌محوری، دسترسی به اطلاعات پایه، فرآیند تهیه، بررسی و تصویب؛ برنامه‌ریزی راهبردی است و به نظر می‌رسد مهم‌ترین معیار این مؤلفه انعطاف‌پذیری در روش‌ها و راهکارها باشد (بند ۲-۷- پیوست شماره ۲ قرارداد تیپ ۱۲؛ مشهودی، ۱۳۸۰؛ علی اکبری و همکاران، ۱۳۹۲؛ پوراحمد و همکاران، ۱۳۸۵؛ حبیبی و همکاران، ۱۳۹۰؛ صرافی و همکاران، ۱۳۹۴).

(۱۰) **توسعه پایدار:** اگرچه این مؤلفه در شرح خدمات طرح‌های جامع و قوانین مرتبط وجود ندارد و مشاوران الزامی به بررسی موضوع به صورت خاص ندارند، اما به دلیل اهمیت روزافزون موضوع در مباحث برنامه‌ریزی شهری این احتمال وجود دارد که تهیه‌کنندگان طرح به صورت پراکنده و یا متصل به بخش‌هایی از موضوع پرداخته باشند. حتی برخی از مقولات این مؤلفه مانند توجه به مسائل زیست محیطی باید در طرح‌ها وجود داشته باشد. معیارهای استخراج شده برای این مؤلفه عبارت‌اند از حفاظت از محیط زیست، عدالت اجتماعی، توانمندسازی اقتصادی، استفاده پایدار از زمین، امنیت شهری.

پروتکل ارزیابی کیفی طرح‌های جامع در مجموع شامل ۱۰ مؤلفه، ۴۲ معیار، ۱۲۹ زیرمعیار و ۱۹۹ سنجه و یا سؤال (آیتم) است. بیشترین فراوانی آیتم‌ها (سنجه‌ها) به ترتیب مربوط به مؤلفه‌های تهیه طرح‌ها و برنامه‌های عمرانی (۴۹)، روش برنامه‌ریزی (۲۹)، توسعه پایدار (۲۷) و تجزیه و تحلیل (۲۳)؛ و کمترین آیتم‌ها مربوط به مؤلفه‌هایی چون هماهنگی سازمانی (۴)، نظارت و ارزیابی (۶) و مشارکت (۱۰) است. جدول ۵ خلاصه مدل مفهومی کیفیت طرح‌های جامع را در سطح مؤلفه‌ها، معیارها و زیرمعیارها با حذف آیتم‌ها و منابع علمی مربوطه نشان می‌دهد.

این مدل مفهومی و پروتکل مربوط به آن همانند آنچه که برک و گادچاک (۲۰۰۹) و استیونز (۲۰۱۳) پیشنهاد کرده‌اند، می‌تواند راهنما و چک لیستی برای برنامه‌ریزان باشد تا بتوانند مفاد یک طرح جامع را براساس آنچه در مدل و پروتکل آمده است، بررسی کنند و امتیازات و کاستی‌های طرح‌های خود را مورد سنجش قرار دهند. کارفرمایان و ناظران طرح‌های توسعه شهری نیز می‌توانند کیفیت عملکرد مشاوران و تهیه‌کنندگان طرح‌ها را بر اساس این مدل ارزیابی کنند.

نتیجه‌گیری

هدف تحقیق حاضر، بررسی مفاهیم و روش‌های ارزیابی کیفیت طرح‌های توسعه شهری و ارائه مدل مفهومی کیفیت طرح‌های جامع بر اساس مطالعات نظری و تجربی در حوزه ارزیابی کیفی طرح‌ها بود. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد طی دو دهه گذشته در مورد اصول اساسی کیفیت طرح با زمینه برنامه‌ریزی عقلایی شامل مبنای واقعی، اهداف، سیاست‌ها، مشارکت، اجرا، نظارت، هماهنگی سازمانی و سازمان‌دهی و ارائه، اجماعی مفهومی ایجاد شده است. از منظر روش‌شناسانه، پژوهش‌های کیفیت طرح، عموماً با به‌کارگیری روش «تحلیل محتوا» به دنبال نحوه حضور و انعکاس ویژگی‌ها و معیارهایی خاص در طرح‌ها بوده‌اند. این تحقیقات به‌طور کلی درباره سه موضوع بوده‌اند: (۱) بررسی کلی کیفیت طرح، (۲) بررسی نحوه انعکاس موضوعات و نظریات خاص برنامه‌ریزی در طرح و (۳) بررسی عوامل محتمل تأثیرگذار بر کیفیت طرح.

تحقیقات انگشت‌شمار ارزیابی محتوایی طرح‌ها در ایران محدود به بررسی برخی موضوعات خاص در طرح‌ها است و به نظر می‌رسد موضوع و روش تحقیق در مطالعات باید مورد توجه بیشتری قرار گیرد و لذا در این تحقیق ضمن بیان مفاهیم و نظریات درباره کیفیت طرح، شش مرحله اصلی برای تحلیل محتوای طرح‌ها تبیین شد: (۱) تعیین موضوع تمرکز ارزیابی، سطح و دامنه تحقیق، تبیین مدل مفهومی؛ (۲) ساخت پروتکل ارزیابی؛ (۳) مقیاس کدگذاری؛ (۴) تعداد کدگذاران؛ (۵) قابلیت اطمینان اطلاعات؛ و (۶) تفسیر و تحلیل نمرات کیفیت طرح‌ها.

با توجه به تفاوت الگو و زمینه برنامه‌ریزی کشورهای مورد بررسی (عموماً با رویکرد برنامه‌ریزی راهبردی مبتنی بر تحلیل/طرح/سیاست) و ایران (الگوی برنامه‌ریزی جامع مبتنی بر شناخت/تحلیل/طرح)، برای طراحی مدل مفهومی کیفیت طرح‌های جامع در ایران، تلفیقی از مدل منتج از مطالعات و چهارچوب‌های نظری گذشته با ملاحظات قانونی، تجربیات، نظرات محققان و منتقدان طرح‌های توسعه شهری، نتایج و محتوای مطالعات ارزیابی طرح‌ها در ایران صورت گرفت. در نهایت مدل مفهومی کیفیت طرح جامع با ۱۰ مؤلفه اصلی شامل ۵ مؤلفه مشابه الگوی خارجی (برنامه‌ها (اجرا)، هماهنگی سازمانی، مشارکت، سازمان‌دهی و ارائه، نظارت و ارزیابی) و ۵ مؤلفه بر مبنای الزامات و شرایط مورد بررسی در داخل کشور (مبنای واقعی - شناخت، تحلیل و استنتاج، طرح‌ها و برنامه‌ها، روش برنامه‌ریزی، توسعه پایدار) و شامل ۴۲ معیار، ۱۲۹ زیرمعیار و ۱۹۹ سنجه طراحی شد.

این مدل مفهومی و پروتکل مربوط به آن همانند آنچه که برک و گادچاک (2009) و استیونز (2013) پیشنهاد کرده‌اند، می‌تواند راهنما و چک لیستی برای برنامه‌ریزان باشد تا ضمن آگاهی از مفاد مناسب و کامل یک طرح جامع، آنها را قادر به شناسایی و تحلیل علمی نقاط قوت و ضعف طرح‌ها نماید.

جدول ۵. خلاصه مدل مفهومی کیفیت طرح‌های توسعه و عمران شهری (جامع)

مؤلفه	معیار	زیرمعیار
واقع‌بینی	شناخت منطقه	شناخت منطقه فرارگیری شهر و حوزه نفوذ شهر
	شناخت شهر	تاریخ و جغرافیای شهر؛ خصوصیات جمعیتی و اجتماعی شهر؛ خصوصیات اقتصادی شهر؛ خصوصیات کالبدی شهر
تحلیل و استنتاج	نتایج مربوط به حوزه نفوذ شهر	روابط شهر و حوزه نفوذ؛ عملکرد اقتصادی حوزه نفوذ؛ توزیع جمعیت و نیازهای خدماتی و زیرساختی؛ ارائه کلی چهارچوب پیشنهادی برای توسعه
	نتایج مربوط به شهر	عملکرد اقتصادی شهر؛ تحولات آتی جمعیت شهر؛ میزان و جهات توسعه؛ کمیودها و مشکلات (عمرانی) و امکانات رفیع آن‌ها در آینده؛ سرنامه‌های کاربری؛ تعیین معیارها و ضوابطی در طرح ریزی؛ سازمان فضایی و عملکرد طرح؛ بررسی سوابق برنامه ریزی؛ ارائه و مقایسه راه حل‌ها؛
تجزیه و تحلیل	جمع بندی	تدوین نتیجه نهایی تجزیه و تحلیل‌ها در بخشهای مختلف اقتصادی - اجتماعی؛ برنامه عمرانی؛ طرح میان مدت توسعه و عمران حوزه نفوذ؛ رابطه شهر با محیط پیرامونی
	تهیه طرح و برنامه های مربوط به حوزه نفوذ شهر	کاربری اراضی؛ کیفیت بافت‌های درونی و بیرونی شهر؛ ساختار شهر؛ توسعه آتی، محدوده قانونی و حریم شهر؛ تراکم؛ حمل و نقل؛ تاسیسات و تجهیزات شهری؛ تاثیر اقتصاد در توسعه شهر؛
تجزیه و تحلیل	مقررات توسعه و ضوابط و مقررات طرح	ضوابط و مقررات؛ منظر و سیمای شهری؛ انعطاف پذیری؛ روشن و ساده بودن ضوابط؛ هماهنگی ضوابط با مکان و شرایط؛ هماهنگی با طرح‌های قبلی؛ مستند بودن ضوابط
	برنامه های خرید (تملک) املاک	تملک؛ جابجایی؛ حقوق توسعه؛ ابزارهای تشویقی
تجزیه و تحلیل	فصل اجرایی در طرح	بخش و زیربخش‌هایی بیان‌کننده نیازمندی‌های اجرای طرح
	سازمان مجری	شناسایی سازمان متولی اجرای طرح؛ تعیین مسئولیت اجرایی برای دیگران؛ نقش‌ها و وظایف نهادهای محلی در اجرا
تجزیه و تحلیل	زمان و اولویت اجرا	گزارش توجیهی؛ قابلیت اجرا از نظر زمانی؛ اولویت بندی برنامه‌ها
	مالی	شناسایی و برنامه ریزی منابع مالی برای پشتیبانی از اقدامات
تجزیه و تحلیل	روشن اجرا	روشن و کامل بودن روش‌های اجرا
	واقع بینی	تطابق واقعیت‌ها و پیشنهادها
تجزیه و تحلیل	ارتباط افقی	داشتن ارتباط افقی با سایر طرح‌ها و برنامه‌ها؛ هماهنگی با بخش‌ها و سازمان‌ها
	ارتباط عمودی	هماهنگی با برنامه‌ها و طرح‌های فرادست
تجزیه و تحلیل	اهمیت مشارکت	داشتن فصل مربوط به مشارکت در گزارش
	سازمانی و نهادی	شناسایی ارکان درگیر در طرح؛ مشارکت شهرداری؛ توجه به نقش سازمان‌های محلی؛ تبادل نظر با سازمان‌های دولتی و محلی
تجزیه و تحلیل	مشارکت عمومی	الگوی بهره‌گیری از مشارکت عمومی
	روش مشارکت	تشریح تکنیک‌های مشارکت مورد استفاده؛ شناسایی ذی‌نفعان غیردولتی دخیل در طرح
تجزیه و تحلیل	آموزش	اطلاع‌رسانی عمومی؛ آموزش طرح به مسئولین و مردم محلی
	مؤلفه	معیار
تجزیه و تحلیل	خلاصه طرح	خلاصه عملیاتی طرح
	فهرست منابع و ارجاعات	فهرست محتوا؛ ارجاعات به نقاط مختلف طرح؛ ارجاع به منابع اطلاعاتی؛ واژه نامه اصطلاحات و تعاریف؛ فهرست منابع
تجزیه و تحلیل	کیفیت نقشه‌ها، جداول و تصاویر	کیفیت نقشه‌ها، جداول و تصاویر
	قالب جذاب	صفحه بندی؛ استفاده از تصاویر و اشکال؛ زبان ساده و روان طرح؛ جلد جذاب
تجزیه و تحلیل	قابلیت سنجش	عینی بودن اهداف
	وجود فصل نظارت	داشتن بخش و زیربخش‌هایی برای بیان نیازمندی‌های نظارت بر طرح؛ مکانیزم نظارت بر اجرا
تجزیه و تحلیل	سازمان نظارتی	شناسایی سازمان (های) متولی نظارت بر طرح
	بروزسانی	وجود جدول زمانی برای بروزسانی طرح
تجزیه و تحلیل	پایخورد گیری از اجرا	وابستگی بروزسانی به بخشی از نتایج اجرای طرح؛ پایش و ارزیابی پیشنهادها
	مدل عقلایی و روش های علمی	مستند و منطقی بودن تصمیمات؛ ارتباط بین اجزای روش شناخت؛ تحلیل / پیشنهادها؛ منابع روش شناسی؛ ارائه گزینه‌ها
تجزیه و تحلیل	سیاست‌ها و راهکارها	نوع سیاست‌های (احتمالی) طرح (اجباری و یا توصیه‌ای)
	انعطاف پذیری	انعطاف پذیری سیاست‌ها؛ تنوع در روش‌ها یا توجه به شرایط
تجزیه و تحلیل	برنامه ریزی غیرکالبدی	برنامه ریزی در زمینه‌های مختلف
	داده محوری	استفاده مناسب و گسترده از داده‌ها
تجزیه و تحلیل	دسترسی به اطلاعات پایه	اطلاعات استفاده از ادارات مانند میراث فرهنگی، محیط زیست و ... دسترسی به طرح‌های فرادست؛
	فرآیند تهیه، بررسی و تصویب	نظارت فنی برای هدایت طرح؛ مستندات فرآیند تهیه و تصویب؛ بیان مشکلات تهیه طرح؛ مستند بودن؛
تجزیه و تحلیل	برنامه ریزی راهبردی	شناسایی و ارتباط (احتمالی) موضوع و چشم‌انداز؛ اهداف؛ سیاست‌های اقدامات
	حفاظت از محیط زیست	محیط زیست و مناطق حفاظت شده و حساس؛ مقررات حفاظت از محیط زیست؛ حفاظت از منابع آبی؛ دفع صحیح زباله؛ کیفیت هوای محلی؛ وضعیت فضای سبز؛ وضعیت حیات وحش طبیعی؛ انرژی؛ مناطق آلوده
تجزیه و تحلیل	عدالت اجتماعی	حمل و نقل عمومی؛ حفظ هویت شهری و تقویت تنوع فرهنگی
	توانمندسازی اقتصادی	بعد اقتصادی و مالی؛ توسعه گردشگری
تجزیه و تحلیل	استفاده پایدار از زمین	اهمیت فضاهای باز و سبز؛ بازیابی توسعه اراضی
	امنیت شهری	محیط‌های نا امن شهر؛ سوانح طبیعی؛ پدافند غیرمعامل

1. Scope and coverage
2. Fact Base
3. Procedural validity
4. Adequacy of scope
5. Approach
6. Interorganizational coordination
7. (ISM) Interpretive Structural Modelling
8. (ANP) Analytical Network Process
9. Baseline items
10. Leading-edge items
11. Intercoder Reliability

۱۲. Reliability در برخی متون به پایایی ترجمه شده است. اما در این نوشتار آن را قابلیت اطمینان ترجمه می‌کنیم.

13. Percent of Agreement

۱۴. بند (۲) ماده (۱) قانون تغییر نام وزارت آبادانی و مسکن به وزارت مسکن و شهرسازی و تعیین وظایف آن (مصوب ۱۳۵۳).

فهرست منابع

- بازرگان هرندی، عباس (۱۳۹۱). *ارزشیابی آموزشی*، تهران: سمت.
- بحرینی، سیدحسین، و پرتوی، پروین (۱۳۸۰). *ارزیابی بازسازی سه شهر زلزله زده ایران با تکیه بر تحلیل آسیب‌پذیری آن در برابر زلزله (گلبافت)*. تهران: پژوهشکده سوانح طبیعی.
- پوراحمد، احمد، حاتمی‌نژاد، حسین، و حسینی، سیدهادی (۱۳۸۵). *آسیب‌شناسی طرح‌های توسعه شهری در کشور. پژوهش‌های جغرافیایی*، ۵۸، ۱۶۷-۱۸۰.
- حبیبی، کیومرث، بهزادفر، مصطفی، مشکینی، ابوالفضل، هوشمند، علیزاده، و محکی، وحید (۱۳۹۰). *ارزیابی اثرات طرح‌های توسعه شهری بر ساختار شکنی و ارتقای کیفی فضای شهر کهن ایرانی. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۱۴، ۱۵-۲۸.
- حسینی دهاقانی، مهدی، و بصیرت، میثم (۱۳۹۶). *ارزیابی کیفیت طرح‌های جامع شهری با رویکرد تلفیقی ISM و ANP، مورد مطالعه: طرح بازنگری در طرح جامع پولادشهر (مصوب ۱۳۹۰). آمایش سرزمین*، ۹(۲)، ۲۴۵-۲۷۴.
- حقیقت نائینی، غلامرضا و قاجار خسروی، محمد مهدی (زیر چاپ). *چالش‌های روش‌شناسی در ارزیابی طرح‌های توسعه شهری در ایران*. تهران: آرمانشهر.
- دانشور، مریم، و بندرآباد، علیرضا (۱۳۹۲). *بررسی انطباق طرح‌های توسعه و عمران جدید کشور با ویژگی‌های طرح ساختاری راهبردی (مطالعه موردی: طرح توسعه و عمران مشهد)*. هویت شهر، ۱۴، ۸۳-۹۲.
- دلیر، کریم حسین‌زاده، پورمحمدی، محمدرضا، و سلطانی، علیرضا (۱۳۸۹). *بررسی عوامل مؤثر در ناکارآمدی طرح‌های جامع شهری ایران (مطالعه موردی، طرح جامع تبریز)*. *نشریه جغرافیا و برنامه‌ریزی (دانشگاه تبریز)*، ۳۱، ۱۳۱-۱۵۱.
- رفیعی، راضیه، و برک‌پور، ناصر (۱۳۹۳). *رویکردهای انطباق محور و کارکرد محور ارزیابی اجرا در برنامه ریزی کاربری زمین، موردپژوهی: ارزیابی انطباق محور در شهر لواسان*. *نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی*، ۱۹(۴)، ۶۵-۷۶.
- رفیعیان، مجتبی، برک‌پور، ناصر، و رکنی‌پور، مهرداد (۱۳۸۷). *ارزیابی استراتژی‌های توسعه مناطق کلان‌شهری از دیدگاه توسعه پایدار (بر مبنای مدل SEA) نمونه موردی: طرح مجموعه شهری تهران*. *فصلنامه مدیریت شهری*، ۱۹، ۷-۱۸.
- رفیعیان، مجتبی، و موسوی، سیدعلی (۱۳۸۳). *ارزیابی میزان تحقق‌پذیری طرح‌های جامع و تفصیلی شهرهای استان آذربایجان شرقی*. *مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی*، ۱۷، ۱۷۷-۲۰۲.
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۶۳). *قرارداد تهیه طرح‌های توسعه و عمران، حوزه نفوذ و تفصیلی شهرها*. قرارداد تیپ

شماره ۱۲.

- سعید نیا، احمد (۱۳۷۴). اندیشه‌های خام شهرسازی. هنرهای زیبا، ۳۱-۳۶.
- سعید نیا، احمد (۱۳۸۳). طراحی شهری در ایران، کتاب سبز راهنمای شهرداری‌ها (جلد ۵). سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور.
- شکوهی بیدهندی، محمد صالح، محملی ایبانه، حمیدرضا، غفاری، نازنین، و ناصر مستوفی، انوشیروان (۱۳۹۱). شاخص‌ها و معیارهای ارزیابی طرح جامع تهران. دانش شهر، ۱۱۲، مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران.
- صرافی، مظفر، توکلی نیا، جمیله، و چمنی مقدم، مهدی (۱۳۹۳). جایگاه برنامه‌ریزی در فرآیند برنامه‌ریزی شهری ایران. مطالعات شهری، ۱۲، ۱۹-۳۲.
- عزیزی، محمدمهدی، و آراسته، مجتبی (۱۳۹۰). ارزیابی تحقق‌پذیری پیش‌بینی‌های کاربری اراضی و پیشنهادهای جهات توسعه در طرح جامع شهر لار. مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، ۱۱، ۱-۲۲.
- علی‌اکبری، اسماعیل، رهنمایی، محمدتقی، و ابراهیمی بوزانی، مهدی (۱۳۹۲). بررسی روش‌شناسی طرح‌های توسعه شهری در ایران. جغرافیا، ۱۱(۳۷)، ۹۷-۱۱۴.
- قربانی، رسول، جام کسری، محمد، و میرزا بکی، ملیحه (۱۳۹۳). ارزیابی میزان انطباق مکانی در فرآیند اجرای طرح‌های جامع شهری. نشریه علمی و پژوهشی جغرافیا و برنامه‌ریزی، ۴۹، ۱۹۱-۲۱۶.
- مشهودی، سهراب (۱۳۸۰). مبانی طرح‌های سیال شهری. تهران: نشر شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- مهندسین مشاور شارمند (۱۳۷۸). شیوه‌های تحقق طرح‌های توسعه شهری، جلد دوم: بررسی تجارب تهیه و اجرایی طرح‌های توسعه شهری در ایران. تهران: سازمان شهرداری‌های کشور.
- وزارت راه و شهرسازی (۱۳۹۷). گزارش آماری اطلاعات وارد شده توسط ادارات کل استانی، سامانه جامع مدیریت تهیه و تصویب طرح‌های توسعه و عمران. <http://mis-shahrsazi.mrud.ir/stat.aspx>.
- وزارت راه و شهرسازی (۱۳۹۵). مجموعه ضوابط، مقررات و مصوبات موردی شورای عالی شهرسازی و معماری. تهران: دانشگاه تهران.
- وزارت حمل و نقل، محیط زیست و مناطق شهری انگلستان (۱۳۸۷). طرح‌های توسعه: کتاب راهنمای عمل صحیح (مترجم‌ها: ناصر برک پور، ایرج اسدی و رعنا تقدسی). تهران: دانشگاه هنر.
- Alexander, E. R., & Faludi, A. (1989). Planning and plan implementation: Notes on evaluation criteria. *Environment and Planning B: Planning & Design*, 16(1), 127-40.
- Baer, W. C. (1997). General Plan Evaluation Criteria. An Approach to Making Better Plans. *Journal of the American Planning Association*, 63(3), 329-44.
- Berke, P. R. (1994). Evaluating Environmental Plan Quality: The Case of Planning for Sustainable Development in New Zealand. *Journal of Environmental Planning and Management*, 37(2), 155-70.
- Berke, P. R. (2002). Does Sustainable Development Offer a New Direction for Planning? Challenges for the Twenty First Century. *Journal of Planning Literature*, 17(1), 22-36.
- Berke, P. R., & Godschalk, D. R. (2009). Searching for the Good Plan: A Meta-Analysis of Plan Quality Studies. *Journal of Planning Literature*, 23(3), 227-240.
- Berke, P. R., & Manta-Conroy, M. (2000). Are We Planning for Sustainable Development? An Evaluation of 30 Comprehensive Plans. *Journal of the American Planning Association*, 66(1), 21-33.
- Berke, P. R., & Steven P. F. (1994). The Influence of State Planning Mandates on Local Plan Quality. *Journal of Planning Education and Research*, 13(4), 237-50.
- Berke, P. R., Crawford, J., Dixon, J., & Ericksen, N. (1999). Do cooperative environmental planning mandates produce good plans? Empirical results from the New Zealand experience. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 26, 643-64.
- Berke, P. R., Dale R., Roenigk, J., Kaiser, E. J., & Burby, R. (1996). Enhancing Plan Quality: Evaluating

- the Role of State Planning Mandates for Natural Hazard Mitigation. *Journal of Environmental Planning & Management*, 39(1), 79–96.
- Berke, P. R., Dixon, J., & Ericksen, N. (1997). Coercive and Cooperative Intergovernmental Mandates: A Comparative Analysis of Florida and New Zealand Environmental Plans. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 24(3), 451–68.
  - Berke, P. R., Gavin, S., & Ward, L. (2012). Planning for Resiliency: Evaluation of State Hazard Mitigation Plans under the Disaster Mitigation Act. *Natural Hazards Review*, 13(2), 139–49.
  - Berke, P. R., Godschalk, D. R., Kaiser, E. J., & Rodriguez, D. A. (2006). *Urban land use planning* (5th Ed.). Urbana: University of Illinois Press.
  - Berke, P. R., Spurlock, D., Hess, G., & Band, L. (2013). Local Comprehensive Plan Quality and Regional Ecosystem Protection: The Case of the Jordan Lake Watershed, North Carolina, USA. *Land Use Policy*, 31, 450–59.
  - Brody, S. (2003). Are we learning to make better plans? A longitudinal analysis of plan quality associated with natural hazards. *Journal of Planning Education and Research*, 23(2), 191–201.
  - Brody, S. D., & Highfield, W. E. (2005). Does planning work? Testing the implementation of local environmental planning in Florida. *Journal of the American Planning Association*, 71(2), 159–75.
  - Brody, S. D., Godschalk, D. R., & Burby, R. J. (2003). Mandating citizen participation in planmaking: Six strategic planning choices. *Journal of the American Planning Association*, 69(3), 245–264.
  - Brody, S. D., Highfield, W., & Carrasco, V. (2004). Measuring the Collective Planning Capabilities of Local Jurisdictions to Manage Ecological Systems in Southern Florida. *Landscape and Urban Planning*, 69(1), 33–50.
  - Bunnell, G., & Jepson, E. J. (2011). The Effect of Mandated Planning on Plan Quality A Fresh Look at What Makes “A Good Plan”. *Journal of the American Planning Association*, 77(4), 338–53.
  - Burby, R. J. (2003). Making Plans that Matter: Citizen Involvement and Government Action. *Journal of the American Planning Association*, 69(1), 33–49.
  - Burby, R. J., & May, P. (1998). Intergovernmental environmental planning: Addressing the commitment conundrum. *Journal of Environmental Planning and Management*, 41(1), 95–110.
  - Burby, R. J., May, P. J., Berke, P. R., Dalton, L. C., French, S. P., & Kaiser, E. J. (1997). *Making Governments Plan: State Experiments in Managing Land Use*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
  - Connell, D. J., & Daoust-Filiatrault, L. A. (2017). Better Than Good: Three Dimensions of Plan Quality. *Journal of Planning Education and Research*, 38(3), 265–272.
  - Dalton, L. C., & Burby, R. J. (1994). Mandates, Plans, and Planners: Building Local Commitment to Development Management. *Journal of the American Planning Association*, 60(4), 444–61.
  - Deyle, R. E., & Smith, R. A. (1998). Local Government Compliance with State Plan Mandates: The Effects of State Implementation in Florida. *Journal of the American Planning Association*, 64(4), 457–69.
  - Evenson, K. R., Satinsky, S. B., Rodriguez, D. A., & Aytur, S. (2012). Exploring a Public Health Perspective on Pedestrian Planning. *Health Promotion Practice*, 13(2), 204–13.
  - Godschalk, D. R., Beatley, T., Berke, P., Brower, D. J., & Kaiser, E. J. (1999). *Natural Hazard Mitigation: Recasting Disaster Policy and Planning*. Washington, DC: Island Press.

- Godschalk, D. R., Brody, S., & Burby, R. (2003). Public Participation in Natural Hazard Mitigation Policy Formation: Challenges for Comprehensive Planning. *Journal of Environmental Planning and Management*, 46(5), 733-754.
- Guyadeen, D., & Seasons, M. (2016). Evaluation Theory and Practice: Comparing Program Evaluation and Evaluation in Planning. *Journal of Planning Education and Research*, 38(1), 98-110.
- Hayes, A. F., & Krippendorff, K. (2007). Answering the Call for a Standard Reliability Measure for Coding Data. *Communication Methods and Measures*, 1(1), 77-89.
- Hoch, C. (2002). Evaluating plans pragmatically. *Planning Theory*, 1(1), 53-75.
- Hoch, C. (2007). How plan mandates work: Affordable housing in Illinois. *Journal of the American Planning Association*, 73(1), 86-99.
- Hoch, C. (2009). Planning Craft: How Planners Compose Plans. *Planning Theory*, 8(4), 219-241.
- Hopkins, L. D. (2001). *Urban development: The logic of making plans*. Washington, DC: Island Press.
- Horney, J. A., Naimi, A. I., Lyles, W., Simon, M., Salvesen, D., & Berke, P. (2012). Assessing the Relationship between Hazard Mitigation Plan Quality and Rural Status in a Cohort of 57 Counties from 3 States in the Southeastern U.S. *Challenges*, 3(2), 183-93.
- Horney, J. A., Nguyen, M., Salvesen, D., Dwyer, C., Cooper, J., & Berke, P. (2016). Assessing the Quality of Rural Hazard Mitigation Plans in the Southeastern United States. *Journal of Planning Education and Research*, 37(1), 56-65.
- Kaiser, E. J., & Davies, J. (1999). What a good plan should contain: A proposed model. *Carolina Planning*, 2, 29-41.
- Kaiser, E. J., Godschalk, D. R., & Chapin Jr., S. (1995). *Urban land use planning*. Urbana: University of Illinois Press.
- Kaiser, E. J., & Godschalk, D. R. (1995). Twentieth Century Land Use Planning: A Stalwart Family Tree. *Journal of the American Planning Association*, 61 (3), 365-85.
- Kang, J. E., Peacock, W. G., Husein, R. (2010). An Assessment of Coastal Zone Hazard Mitigation Plans in Texas. *Journal of Disaster Research*, 5 (5), 520-28.
- Khakee, A. (2003). The emerging gap between evaluation research and practice. *Evaluation*, 9(3), 340-52.
- Krippendorff, K. (2004). Reliability in Content Analysis: Some Common Misconceptions and Recommendations. *Human Communication Research*, 30(3), 411-33.
- Krippendorff, K. (2013). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology* (3rd Ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Loh, C. G., & Norton, R. K. (2015). Planning Consultants' Influence on Local Comprehensive Plans. *Journal of Planning Education and Research*, 35(2), 199-208.
- Lyles, W. & Stevens, M. R. (2014). Plan Quality Evaluation 1994-2012: Growth and Contributions, Limitations, and New Directions. *Journal of Planning Education and Research*, 34(4), 433-450.
- Nelson, A. C., & French, S. P. (2002). Plan Quality and Mitigating Damage from Natural Disasters: A Case Study of the Northridge Earthquake with Planning Policy Considerations. *Journal of the American Planning Association*, 68(2), 194-207.
- Neuman, M. (1998). Does Planning Need the Plan? *Journal of the American Planning Association*,

- 64(2), 208–220.
- Norton, R. K. (2005). Local commitment to state-mandated planning in coastal North Carolina. *Journal of Planning Education and Research*, 2, 149–71.
  - Norton, R. K. (2008). Using Content Analysis to Evaluate Local Master Plans and Zoning Codes. *Land Use Policy*, 25(3), 432–54.
  - Olonilua, O. O., and Ibitayo, O. O. (2011). Toward Multihazard Mitigation: An Evaluation of FEMA Approved Hazard Mitigation Plans under the Disaster Mitigation Act of 2000. *Journal of Emergency Management*, 9(1), 37–49.
  - Srivastava, R., & Laurian, L. (2006). Natural Hazard Mitigation in Local Comprehensive Plans: The Case of Flood, Wildfire and Drought Planning in Arizona. *Disaster Prevention and Management*, 15(3), 461–83.
  - Stevens, M. R. (2013). Evaluating the Quality of Official Community Plans in Southern British Columbia. *Journal of Planning Education and Research*, 33(4), 471–490.
  - Stevens, M. R., Lyles, W., & Berke, P. R. (2014). Measuring and Reporting Intercoder Reliability in Plan Quality Evaluation Research. *Journal of Planning Education and Research*, 34(1), 77–93.
  - Talen, E. (1996). After the plans: Methods to evaluate the implementation success of plans. *Journal of Planning Education and Research*, 16(1), 79–91.
  - Tang, Z., & Brody, S. D. (2009). Linking Planning Theories with Factors Influencing Local Environmental-Plan Quality. *Environment and Planning B*, 36(6), 522–37.
  - Tang, Z., Lindell, M. K., Prater, C., Wei, T., & Hussey, C. M. (2011). Examining Local Coastal Zone Management Capacity in U.S. Pacific Coastal Counties. *Coastal Management*, 39(2), 105–32.
  - Tang, Z., Brody, S. D., Quinn, C., Chang, L., & Wei, T. (2010). Moving from Agenda to Action: Evaluating Local Climate Change Action Plans. *Journal of Environmental Planning and Management*, 53(1), 41–62.
  - Tang, Z. (2008). Evaluating Local Coastal Zone Land Use Planning Capacities in California. *Ocean & Coastal Management*, 51(7), 544–55.

